

KRZYSZTOF STOPKA

 <https://orcid.org/0000-0003-4971-2650>

UNIwersytet Jagielloński w Krakowie

JESZCZE O LOSACH EWANGELIARZA ZE SKEWRY

W 2010 roku w artykule *Lwowscy właściciele ewangeliarza ormiańskiego z XII wieku*¹ wyraziłem przypuszczenie, że ten słynny zabytek ormiańskiego piśmiennictwa z Królestwa Armenii cylicyjskiej mógł znaleźć się w państwie polskim w związku z podróżą na Wschód szambelana księcia burgundzkiego Gilberta de Lannoy, który w 1421 roku przebywał we Lwowie i w Kamieńcu Podolskim. Wydawało się, że to właśnie poseł króla angielskiego i francuskiego Henryka V, lub ktoś z jego orszaku, mógł przywieźć tę księgę do Lwowa. Losy ewangeliarza po 1219 roku, gdy wpisano do niego kolofon o śmierci pierwszego króla Armenii cylicyjskiej Leona I, pozostawały nieznane. Dopiero kolofon z 1422 roku (tzw. szósty, na karcie 423) informował o kolejnych jego posiadaczach. O ludziach tych jednak w momencie, gdy formułowałem swą hipotezę, nic nie było wiadomo. Cylicyjskie pochodzenie ewangeliarza sugerowało, że trafił do Francji wraz ze skarbami ostatniego króla cylicyjskiego Leona V z dynastii Lusignanów, który zmarł w Paryżu w 1393 roku. Jego majątek ruchomy uległ potem rozproszeniu, zatem niektóre z cennych rzeczy, jakie wywiózł ze swego królestwa na wygnanie, mogły trafić do Lwowa, bo – jak twierdził w 1636 roku Symeon Lehacy – w bibliotece przy katedrze ormiańskiej znajdowały się księgi, „które wyszły ze skarbów wardapetów i królów, w szczególności z Sis i Kaffy”². W 1422 roku – czyli tuż po wizycie szambelana burgundzkiego – do ewangeliarza wpisano kolofon o nabyciu go przez Ormianina o imieniu Chutlupek od

¹ K. Stopka, *Lwowscy właściciele ewangeliarza ormiańskiego z XII wieku*, „Lehahayer”, 1, 2010, s. 31-60.

² *Украинско-амьянские связи в XVII веке. Сборник документов*, red. Я. Р. Дашкевич, Киев 1969, s. 84 (nr 22).

mnicha Symeona (Simeona). Wszystkie te przesłanki uprawdopodobniały tezę, że sprzedający ten cenny skarb Armenii cylicyjskiej wszedł w jego posiadanie we Francji, po śmierci króla Leona, towarzyszył następnie Gilbertowi de Lannoy i dokonał transakcji we Lwowie.

Trop ten okazał się jednak błędny. Tuż po publikacji mojego artykułu ukazała się w Symferopolu książka autorstwa wybitnej badaczki dziejów Ormian krymskich Tatewik E. Sargsyan pt. *Свод армянских памятных записей относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.)*³. Uwagę moją zwróciły zamieszczone tam kolofony trzech rękopisów, które szczęśliwie zachowały się do naszych czasów. Pierwszy z nich znajduje się na karcie 351 *Księgi pytań* (Ուղեփորիկ), autorstwa Grzegorza z Tatewu, powstałej w 1410 roku, a przechowywanej w Matenadaranie, czyli Instytucie Starych Rękopisów im. Mesropa Masztoca w Erywaniu (sygn. 856). Drugi widnieje na karcie 717 komentarza dwunastowiecznego pisarza Sargisa Sznorhalego do *Księgi śpiewów żalobliwych* Grzegorza z Nareku, przepisanego w 1412 roku. Ten rękopis znajduje się dziś w bibliotece klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie (sygn. 1324). Trzeci kolofon dr Sargsyan znalazła w hajsmaurku, czyli martyrologium, przepisany w 1414 roku i przechowywanym w Matenadaranie (sygn. 7463, kolofon na karcie 91). Wszystkie te rękopisy powstały na Krymie i wyszły spod pióra jednego kopisty – mnicha Symeona⁴. Bez wątpienia był to ten sam Symeon, który w 1422 roku sprzedał Chutlupekowi *Ewangeliarz ze Skewry*, wpisując do niego informujący o tym fakcie kolofon.

Mnich Symeon przepisywał wspomniane rękopisy w pustelni przy kościółku pod wezwaniem św. Grzegorza Oświeciciela, który znajdował się wysoko w górach ponad macierzystym klasztorem św. Jana Chrzciciela w Otuz w okręgu (nahangu) Surchat. Klasztor ten był usytuowany pod dzisiejszą wsią Starokamienka (Kiziltasz). Wspominają go rękopisy z lat 1383, 1410 i 1412, funkcjonował aż do końca XVIII wieku. Opustoszał w 1778 roku, po przesiedleniu Ormian krymskich w głąb Rosji przez carycę Katarzynę II. Dopiero jej syn, car Paweł, zwrócił obiekt prawowitym właścicielom, którzy powrócili z wygnania. Ci jednak nie byli w stanie go utrzymać i dlatego klasztor popadł w ruinę. W latach 1927-1928 przebadał go historyk sztuki i malarz Nikołaj S. Barsamow, dyrektor Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Teodozji (dawna Kaffa), znany szerzej jako wybitny badacz twórczości Iwana Ajwazowskiego. Dzięki Barsamowowi wiemy, że klasztor był otoczony murem o grubości 2 metrów i zajmował około 26 arów. Górowała nad nim obronna baszta. W obrębie murów znajdowały się cele mnisze, budynki gospodarcze, a w centrum wznosił się kościół św. Jana

³ Т. Э. Саргсян, *Свод армянских памятных записей относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.)*, Симферополь 2010.

⁴ *Ibidem*, s. 199 (nr 113), s. 201 (nr 114), s. 206 (nr 117).

Chrzcziciela – jednonawowy, z wejściem od zachodu i absydą od wschodu, ozdobiony wewnątrz freskami. Sama budowla była nieduża, typowa dla kościołów obronnych wznoszonych na Krymie w XIV i XV wieku⁵.

Z kolofonów mnicha Symeona dowiadujemy się, że zanim osiadł on w swej pustelni, właśnie w tym klasztorze odebrał naukę czytania i pisania oraz wprawił się w zawodzie kopisty pod okiem abeghi (kapłana-mnicha) Howhannesa. Był to jego rodzony brat, zapewne kierownik szkoły klasztornej, a w każdym razie osobistość ważna w hierarchii zakonnej, gdyż Symeon wyraża się o nim z szacunkiem i powołuje się na niego, jak na autorytet. W rękopisie z 1412 roku wymienia też czcigodnego starca „rzemieślnika” (introligatora?) Tonakana, który musiał mu być bliski, a także wspomina Sargisa i mnicha Tadeosa, nazywając ich braćmi.

Warte uwagi są jeszcze dwie inne informacje zamieszczone w kolofonach z lat 1412 i 1414⁶. Dotyczą one sytuacji politycznej w Złotej Ordzie, do której należał wtedy Krym. W pierwszym z kolofonów Symeon wspomina, że „krajem naszym” zawładnął Dżalal ad-Din, syn chana Tochtamysza. To postać znana z historii Polski i Litwy, uciekinier z Krymu po śmierci ojca. Wraz ze swymi braćmi znalazł najpierw schronienie w Moskwie, a następnie u wielkiego księcia litewskiego Witolda. W 1410 roku na czele tatarskiego oddziału walczył po stronie polsko-litewskiej w bitwie pod Grunwaldem. W 1411 roku odzyskał tron chański w Baczysaraju, ale już kilka miesięcy później został zamordowany przez swego brata Kerima Berdiego, o którym Symeon wzmiankuje w drugim ze wspomnianych kolofonów. Gdy w 1422 roku wpisywał z kolei kolofon do *Ewangeliarza ze Skewry*, potomkowie Tochtamysza i inni pretendenci nadal walczyli o tron Złotej Ordy, zmieniając się na nim nawet co kilka miesięcy, a wielu z pokonanych trafiało ze swymi zwolennikami na Litwę i osiedlało się tam już na stałe. Te wydarzenia stanowiły istotny kontekst polityczny relacji Ormian krymskich z ich rodakami w Polsce i na Litwie. Być może towarzyszenie oddziałom tatarskim stało się kanwą legendy o rycerskiej genezie migracji Ormian do państwa polsko-litewskiego.

Niestety, w kolofonie mnicha Symeona z 1422 roku brak jest informacji, gdzie mieszkał i kim był z zawodu nowy nabywca ewangeliarza – kupcem czy rzemieślnikiem, mieszkańcem któregoś z miast krymskich, a może Kamieńca lub Lwowa w Polsce bądź Kijowa na Litwie? Dowiadujemy się tylko, że nowy „właściciel tej świętej Ewangelii, pan Chutlupek, odkupił świętą Ewangelię za własne uczciwe środki od abeghi Symeona, ku swej własnej pamięci i swej małżonki Melik chatun i ich rodziców”. Kolofon zawiera także prośbę: „ktokolwiek natknie się na tę świętą Ewangelię, czy będzie ją czytał, czy będzie ją odpisywał,

⁵ *Ibidem*, s. 184-185 (nr 100), s. 199 (nr 113), s. 201-202 (nr 114).

⁶ *Ibidem*, s. 201 (nr 114), s. 206 (nr 117).

niech uzna za godnych wspomnienia wyżej wymienionych – pana Chutlupeka, a także wardapeta Tonakana, który przywiózł nam tę świętą ewangelię. A Bóg niech na was wspomni. W roku 871 [=1422], ja abegha Symeon, brat Howhannesa, sprzedałem tę świętą Ewangelię panu Chutlupekowi”⁷.

Dwuznaczna jest tu wzmianka o wardapecie Tonakanie, zapewne tym samym, którego Symeon wspomniął w kolofonie z roku 1412. Nie wiemy, komu przywiózł on ewangeliarz – Symeonowi na Krym czy Chutlupekowi do bliżej nieokreślonego miasta? Co działo się dalej z mnichem Symeonem i Chutlupekiem, też nie wiemy. O pierwszym z nich dowiadujemy się tylko z innego jeszcze kolofonu, wpisanego 22 września 1431 roku przez abeghę Howhannesa do dzieła Grzegorza Chula. Miało to miejsce w klasztorze św. Grzegorza blisko Kaffy. Czytamy tam, że opatrzony nim rękopis to „pamiętka po abedze Howhannesie, jego bracie mnichu Symeonie, ich ojcu Tatosie i matce Tacz-melik, siostrze Marianne, zięciu ich Ter Awaku i synu jego, Ter Oksencie”⁸. Czy Symeon żył wtedy, trudno z tego zapisu wywnioskować.

Nie ulega jednak wątpliwości, że do 1422 roku *Ewangeliarz ze Skewry* był przechowywany nie we Francji, na dworze cylicyjskiego króla wygnança, ale w pustelni klasztornej św. Grzegorza na Krymie i stamtąd został powieziony w dalszą drogę, aż trafił do Lwowa, gdzie jego obecność odnotowana jest w 1592 roku przez kolejny kolofon, spisany dla upamiętnienia rodziny ówczesnych posiadaczy – Bernatowiczów⁹. Z katedry ormiańskiej we Lwowie po drugiej wojnie światowej, poprzez klasztor Benedyktynów w Tyńcu pod Krakowem i Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, dotarł do miejsca swego dzisiejszego schronienia – Biblioteki Narodowej w Warszawie – jako depozyt Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce¹⁰.

Bibliografia

Źródła

- (Sargsjan) Саргсян Т. Э., *Свод армянских памятных записей относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.)*, Симферополь 2010
 (Ukrainsko-armiański) *Украинско-армянские связи в XVII веке. Сборник документов*, red. Я. Р. Дашкевич, Киев 1969

⁷ K. Stopka, *Lwowscy właściciele*, s. 33.

⁸ *Свод армянских памятных записей*, s. 226 (nr 133).

⁹ K. Stopka, *Lwowscy właściciele*, s. 33-34, 36-55.

¹⁰ G. Prinzing, *Zaginiony – odnaleziony – ukryty: o pochodzeniu, znaczeniu i losie najstarszego Ewangeliarza dawnego ormiańsko-unijnego biskupstwa we Lwowie*, Poznań 2004; K. Stopka, *Niezwykłe przypadki Ewangeliarza ze Skewry*, w: K. Stopka, A. A. Zięba, A. Artwich, M. Agopsowicz, *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 195-201.

Opracowania

Prinzing G., *Zaginiony – odnaleziony – ukryty: o pochodzeniu, znaczeniu i losie najstarszego Ewangeliarza dawnego ormiańsko-unijnego biskupstwa we Lwowie*, Poznań 2004

Stopka K., *Lwowscy właściciele ewangeliarza ormiańskiego z XII wieku*, „Lehahayer”, 1, 2010, s. 31-60

Stopka K., *Niezwykłe przypadki Ewangeliarza ze Skewry*, w: K. Stopka, A. A. Zięba, A. Artwich, M. Agopsowicz, *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 195-201

Քիչտո՞՞ք Ստոպկա, Ավելին Սկերայից ավետարանի ճակատագրի մասին

Վերջերս Տաթևիկ Է.Սարգսյանի հրատարակված Ղրիմի հայկական ձեռագրերի կոլեկցիաները թույլ են տալիս առաջ քաշել այն թեզը, որ 12-րդ դարի ավետարանը արտադրվել է Սկերայում (Կիլիկիա), և այժմ պահվում է Վարշավայի Ազգային գրադարանում: 15-րդ դարում Ղրիմում էր, որտեղ այն Սիմեոնի Օթուզի Հովհաննես Սկրտիչի վանքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի ճգնարանի վանականի սեփականությունն էր, մինչ 1422 թվականը, երբ այն նրա կողմից վաճառվեց մեկ այլ տիրոջ՝ Չուտլուպեկ անունով: Գրքի հետագա ճակատագիրը՝ մինչև 1592 թվականը, երբ այն արդեն գրանցված էր Լվովում, մնում է անբացատրելի մինչ հիմա:

Հիմնաբաներ. Ավետարան Սկերայից, Հայկական Կիլիկիա, Ղրիմի հայեր, Սբ. Հովհաննես Սկրտիչի վանքը Օթուզում, Վարշավայի ազգային գրադարան

Krzysztof Stopka, *Some More Insight into the Fate of the Skevra Evangelary*

The colophons of the Armenian manuscripts from Crimea that were recently published by Tatevik E. Sargsyan make it possible to put forward a thesis that the 12th-century evangeliary created in Skevra (Cilician Armenia), which is now held in the National Library in Warsaw, was kept in Crimea during the 15th century. At the time it belonged to Simeon, a monk from the hermitage of St. Gregory the Illuminator, next to Saint John the Baptist Church in Otuz, and was later sold in 1422 to its next owner known under the name of Khutlupek. There are no other records of this book prior to those found in Lwów (Lviv) in 1592. Its history before that year remains unknown.

Keywords: Skevra Evangelary, Cilician Armenia, Crimean Armenians, Monastery of St. John the Baptist in Otuz, National Library in Warsaw